

Hoe Hendrik Conscience Spanje veroverde

Elisenda Saguer, Albeda College en Hogeschool West-Nederland

Samenvatting

In het artikel hieronder bespreek ik het oeuvre van de Vlaamse schrijver Hendrik Conscience (1812-1883), dat verscheen tussen 1854 en 1982 in Spanje. Conscience was heel populair in Spanje in de negentiende en twintigste eeuw, maar hij is gaandeweg in de vergetelheid geraakt. In de negentiende eeuw werd zijn werk gelezen door Spaanse intellectuelen zoals Milá y Fontanals en Pereda, maar ook door het gewone volk. In de twintigste eeuw waren zijn boeken heel succesvol bij jongeren. In Spanje – en in nog andere Europese landen – werd hij geprezen om de schilderingen van het Vlaamse leven en de katholieke moraal in zijn romans en novellen. Zijn meest vertaalde boek in het Spaans is *Het goudland* (in het Spaans: *El país del oro*).

Abstract

The aim of this article is to discuss the work of the Flemish writer Hendrik Conscience (1812-1883) that was published in Spain between 1854 and 1982. Conscience was very popular in Spain in the nineteenth and twentieth centuries, but by now his popularity has declined significantly. In the nineteenth century his novels and short stories were read by Spanish intellectuals like Milá y Fontanals and De Pereda and common people alike. In the twentieth century his books were very successful with young people. In Spain and other European countries readers appreciated the sketches of Flemish life and the Catholic moralism in his novels. His most translated book in Spanish is *The Land of Gold* (Spanish: *El país del oro*; original Dutch: *Het goudland*).

E-mail
esaguer@
hotmail.com

1. DE NEGENTIENDE EEUW: CONSCIENCES WERKEN IN DE SPAANSE KRANTEN

1.1. *DIARIO DE BARCELONA* EN DE RECENSIE VAN MANUEL MILÁ Y FONTANALS

In 1845 verscheen *Flämisches Stilleben*¹ de eerste vertaling van Consciences werk in het buitenland, meer bepaald in Duitsland.² In Spanje verscheen de eerste vertaling, *Nobleza y miseria (De arme edelman)*, in 1854 (Saguer, 2005, p. 67). *Nobleza y miseria* en later *Riqui-tiqui-trac (Rikke-tikke-tak)* verschenen in feuilletonvorm in *Diario de Barcelona*, een conservatieve krant die was opgericht in 1792. Deze krant richtte zich op de Barcelonese bourgeoisie en bevatte nieuws van lokaal, nationaal en internationaal karakter. Literatuur – al dan niet in feuilletonvorm – was bijzaak en had een publicitair doel. Zo stonden literaire teksten vaak bij commerciële advertenties (op de laatste bladzijden van de krant).

Flämisches Stilleben is in 1846 vertaald in Groot-Brittannië, Italië en Tsjechië, respectievelijk als *Sketches from Flemish Life*, *Vita domestica dei fiamminghi* en *Co matka snésti může*. *Flämisches Stilleben* is dus bepalend geweest voor de introductie en verspreiding van Consciences oeuvre in Europa.³ *Flämisches Stilleben* is in Spanje echter niet als dusdanig verschenen en zijn oeuvre is hoogstwaarschijnlijk via het toonaangevende tijdschrift *Revue des Deux Mondes* geïntroduceerd. In dit Franse tijdschrift verschenen slechts een paar maanden voor de eerste Spaanse vertaling in 1854 *De arme edelman en Rikke-tikke-tak*, net de verhalen die ook in *Diario de Barcelona* verschenen.

Revue des Deux Mondes (de naam verwijst naar Frankrijk en de Verenigde Staten) was een toonaangevend cultureel tijdschrift waarin literatuur een prominente rol speelde (in tegenstelling tot *Diario de Barcelona*). Voor dit blad schreven gerenommeerde literatoren zoals Alexandre Dumas, Honoré de Balzac en Charles Baudelaire. Het is zeer aannemelijk dat de redactie van *Diario de Barcelona* dit Franse blad op de voet volgde, aangezien de toenmalige hoofdredacteur, Juan Mañé y Flaquer, al eerder stukken uit *Revue des Deux Mondes* had overgenomen in *Revista quincenal de política extranjera*,

---

¹ *Flämisches Stilleben* bestaat uit drie novellen: *Hoe men schilder wordt*, *Wat een moeder lijden kan* en *Siska van Roosemael*.

² Een aantal auteurs (G. Hermanowski, 1973, L. Simons e.a., 1983, H. Van Assche, 1985) beschouwt *Flämisches Stilleben* als de eerste vertaling van Consciences werken, maar in mijn doctoraalscriptie heb ik daar enkele vraagtekens bij geplaatst (Saguer, 2005, p. 36).

³ I.v.m. de introductie en verspreiding van Consciences oeuvre in Europa, zie Saguer, 2005.

een tweewekelijks blad over buitenlandse politiek dat voor het eerst verscheen in 1852 (Carrillo, z.j., p. 200).

Drie jaar na het verschijnen van de eerste Spaanse vertaling, in 1857, recenseerde hoogleraar Manuel Milá y Fontanals, grote kenner van de Europese literatuur, Consciences werken in *Diario de Barcelona*. Milá y Fontanals verwijst eerst naar *De arme edelman* en *Rikke-tikke-tak*, die eerder in *Diario de Barcelona* waren verschenen. Vervolgens gaat hij in op de schrijver Conscience en zijn oeuvre. Hij typeert Conscience als de vertegenwoordiger van het nieuwe literaire genre, de novelle. ‘Zo nieuw dat er niet eens een Spaans woord voor bestaat’,⁴ schrijft hij (Milá y Fontanals, 1857, p. 543). De novelle vindt hij een verademing ten opzichte van de pseudohistorische en pseudosociale romans. Verder stelt hij Conscience gelijk met de De Maistre, Töpfer, Dickens en Pontmartin en presenteert hij hem als een gerenommeerde schrijver, maar vindt hij zijn schrijfstijl iets te sentimenteel en te hoog verheven. Milá y Fontanals bespreekt in zijn recensie acht novellen die bij de Franse uitgeverfirma Michel Lévy frères⁵ in respectievelijk delen I (1854-55) en VIII (1857) eerder waren verschenen.⁶

Milá y Fontanals vertelt overigens in zijn recensie dat hij Consciences werken via de Franse vertalingen heeft leren kennen. Net als zijn Franse tijdgenoten Théophile Gautier en Victor Figarol waardeert hij vooral het realisme in zijn novellen.⁷ Ook in andere Europese landen werd Conscience beschouwd als de ‘schilder met de pen’⁸ en de voortzetter van de wereldberoemde Vlaamse schilderkunst. Zijn historische romans, inclusief *De Leeuw van Vlaanderen*, zijn maar mondjesmaat vertaald. Aangezien zijn realistische verhalen en niet zijn historische romans het meest gewaardeerd werden door Europese critici, hoeft het niet te verbazen dat *De arme edelman* en *De loteling*, twee verhalen over het leven van de eenvoudige Vlaming, tot de meest vertaalde werken van Conscience in het negentiende-eeuwse Spanje behoren.

---

⁴ In het Spaans (door mij vertaald): ‘el modesto género literario que á falta de mejor nombre llamamos cuento (nouvelle)’.

⁵ De firma Michel Lévy frères gaf twee keer, in 1854-1885 en 1886-1888, zijn verzameld werk uit.

⁶ *Cuanto puede sufrir una madre (Wat een moeder lijden kan)*, *Un caballero pobre (De arme edelman)*, *El concripto (De loteling)*, *Rosa la ciega (Blinde Rosa)*, *El avaro (De gierigaard)*, *El mesonero de la aldea (Baas Gansendonck)*, *La plaga de la aldea (De plaag der dorpen)*, *La dicha de ser rico (Het geluk om rijk te zijn)*.

⁷ Philippe Marrécau (1975) schrijft in zijn licentiaatsverhandeling uitgebreid over de Franse recensenten van Consciences oeuvre.

⁸ Hermanowski, 1973, p. 239.

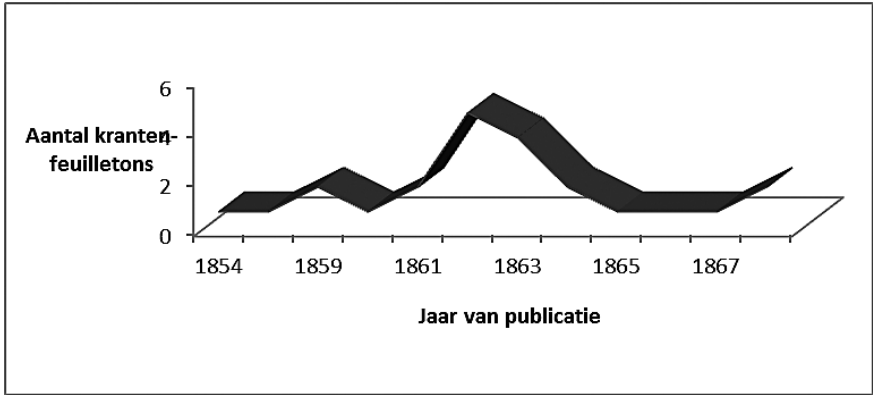
Fig. 1: Illustratie uit het boek
El quinto (De loteling)
(1891)

1.2. DE WERKEN VAN CONSCIENCE ALS KRANTENFEUILLETON

Na de recensie van Milá y Fontanals in 1857 in *Diario de Barcelona* nam het aantal vertalingen enorm toe. Het is daarom aannemelijk dat deze recensie bijdroeg aan de grote populariteit van Conscience's verhalen in de Spaanse kranten,⁹ vooral in de jaren zestig van de negentiende eeuw. De krantenuitgevers kwamen uit alle hoeken van Spanje, zowel regionale als nationale kranten en ideologisch gezien divers van aard. Een paar voorbeelden: *La Correspondencia* (conservatief) uit Madrid, *La Almudaina* en *Diario de Mallorca* (liberaal) uit Mallorca of *La moda elegante* (gericht op vrouwelijke lezers) uit Cádiz. De meeste werken verschenen als feuilleton, wat bedoeld was om meer abonnees aan te trekken.

---

⁹ Eerder vermeldde ik (Saguer, 2005 en 2007) ongeveer twintig werken van Conscience in de Spaanse kranten. Inmiddels heb ik er – dankzij het digitaal beschikbaar maken van negentiende- en twintigste-eeuwse Spaanse kranten (bijvoorbeeld op bne.es) – nog meer kunnen opsporen.

Tabel 1: Krantenfeuilletons van Conscience's werken in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw

1.3. HET BEELD VAN CONSCIENCE IN SPANJE IN DE 19E (EN BEGIN 20STE) EEUW

Conscience komt op verschillende manieren in Spaanse artikelen voor, wat een aanwijzing is voor zijn bekendheid in dit land. Bijvoorbeeld: in *La Época* van 12 juli 1871 worden Conscience en Balzac genoemd als inspiratiebron voor de Spaanse schrijver Benito Pérez Galdós (1843-1920), naar aanleiding van zijn debuutroman *La Fontana de Oro*. Galdós wordt (hier) beschouwd als een 'realist', net als Conscience en Balzac. Nog een voorbeeld: in *El Liberal* van 9 oktober 1881 schrijft een zekere F. Martínez Lumbreras in een reisverslag dat hij 'naar de geboortestad van Conscience is geweest' en pas later dat hij 'naar Antwerpen is geweest'. Er zijn ook tal van artikelen verschenen naar aanleiding van Conscience's overlijden in 1883 en de viering van zijn honderdste geboortedag in 1912 in België.

Sommige bladen gebruiken Conscience om eigen ideologische standpunten te ventileren. Het artikel 'Enrique Conscience, novelista católico, el más popular de Bélgica' in *La Ilustración Católica* van 14 mei 1882 pretendeert een biografie te zijn, maar is eigenlijk een katholiek pamflet waarin herhaaldelijk verwezen wordt naar de moraal in Conscience's oeuvre. Conscience is hier het levende bewijs dat katholicisme en literatuur heel goed samengaan.¹⁰ Daartegenover staat het artikel in het Catalaanse *Llengües regionals a Europa*

¹⁰ In het Catalaans: 'Enrique Conscience es un testimonio contra los que creen imposible la novela dentro de la literatura católica'.

naar aanleiding van het eerste internationale congres over de Catalaanse taal in het blad *La Il·lustració catalana* (gedateerd 21 oktober 1906). Na een uitgebreid verslag van het congres komen hier nog andere talen kort aan bod in het kader van de ‘wedergeboorte’ van de minderheidstalen in heel Europa, van Portugal tot Rusland en van Noorwegen tot Turkije. De wedergeboorte van de ‘Vlaamse taal’ wordt toegeschreven aan Conscience. Dankzij hem staat het ‘Vlaams’ gelijk aan het Frans in België. Hier is Conscience een voorbeeld voor de Catalaanse taalstrijders.

Conscience wordt eveneens genoemd in de briefwisseling tussen José María de Pereda (1833-1906) en Marcelino Menéndez Pelayo (1856-1912), twee bekende schrijvers in het negentiende-eeuwse Spanje. In een brief van 7 november 1877 (Menéndez Pelayo, 1982, p. 538) vraagt Pereda zijn vriend, die toen op weg was naar de Lage Landen met een tussenstop in Parijs, om boeken van Balzac én Conscience mee te nemen naar Spanje.¹¹ Op de vraag waar hij de boeken het liefst wil laten kopen, Parijs of Brussel, geeft hij als antwoord geen voorkeur te hebben voor een van beide steden. Die laatste opmerking van Pereda maakt duidelijk hoe populair Conscience was in de Franse hoofdstad en hoe bepalend Frankrijk is geweest voor de verspreiding van Conscience's oeuvre in Spanje.

2. DE TWINTIGSTE EEUW: CONSCIENCES WERKEN IN TIJDSCHRIFTEN EN IN BOEKVORM

Het aantal Spanjaarden dat kon lezen nam in de loop van de negentiende en vroeg-twintigste eeuw geleidelijk toe. Omstreeks 1850 waren het er drie miljoen (20% van bevolking) (Pedraza Jiménez & Rodríguez Cáceres, 1997, p. 203-204) en omstreeks 1900 bedroeg dat getal zes miljoen (33% van de bevolking) (Botrel, 1993, geciteerd in Pegenaute, 2004, p. 402). Als gevolg daarvan groeide de uitgeverijmarkt van ambacht naar industrie (Martin, z.j.). Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw verschenen Conscience's verhalen niet meer uitsluitend als krantenfeuilleton, maar ook in tijdschrift- en boekvorm. Het kwam ook voor dat een verhaal eerst als feuilleton en later als boek werd uitgegeven, al dan niet met korting van de

---

¹¹ In het Spaans: ‘Los libros que quería encargarte /.../ de Balzac, y alguna obra notable, en mi género, de otros autores, como E. Conscience’.

aankoopprijs. Dit is bijvoorbeeld het geval met *La herencia del usurero* (oorspronkelijke titel onbekend) dat in 1879 als feuilleton in de krant *La Unión* verscheen en één jaar later als boek. Soms werd het boek geschonken aan krantenabonnees.

Tijdschriften waren in tegenstelling tot het feuilleton geïllustreerd en dus aantrekkelijker op het vlak van vormgeving. Tijdschriften verschenen niet meer in afleveringen, maar wekelijks als een soort boek. Zo'n een tijdschrift bevatte echter minder bladzijden dan het reguliere boek. Romans en novellen werden dus meestal ingekort voor publicatie in tijdschriftvorm. Consciences werken in tijdschriften bevatten gemiddeld een vijftigtal bladzijden, terwijl het origineel er meestal een (twee)honderdtal telt. Hierna volgt een beschrijving van twee tijdschriften van zeer uiteenlopende ideologische signatuur, waarin werk van Conscience verscheen: de moraliserende katholieke *Revista Popular* en de progressieve *La Novela Ilustrada*.

2.1. TIJDSCHRIFTEN: *REVISTA POPULAR* EN *LA NOVELA ILUSTRADA*

De eerste vertaling in tijdschriftvorm verscheen in *Revista Popular*. Het blad werd in 1871 in Barcelona opgericht door de geestelijke Félix Sardá y Salvany, met als doel de katholieke moraal op een ontspannende wijze onder 'minder geleerde mensen', de meerderheid van de bevolking, te verspreiden (Hibbs-Lissorgues, 1991, p. 107 en 109). In 1874 verscheen *El quinto (De loteling)*. *Revista Popular* had een oplage van ongeveer dertigduizend exemplaren (Hibbs-Lissorgues, 1991, p. 107, voetnoot 239).

La Novela Ilustrada verscheen voor het eerst in 1905 onder redactie van politicus Vicente Blasco Ibáñez, een man met antiklerikale ideeën en anarchistische sympathieën. Zijn doel was het beschikbaar stellen van moderne Europese literatuur onder de lagere sociale klassen, die volgens hem graag wilden lezen maar die zich de aankoop van (dure) boeken niet konden permitteren (LLuch-Prats, 2008, p. 10). *La Novela Ilustrada* – de titel verklapt het al – is geïllustreerd. In dit tijdschrift verschenen *Los buscadores de oro (Het goudland)*, *Rosa la ciega (Blinde Rosa)* en *Los mártires del honor (Schandevrees)*. Na *La Novela Ilustrada* verschenen nog andere vergelijkbare tijdschriften die het werk van Conscience uitgaven, zoals *La Novela de Ahora* en *Revista Literaria de Novelas y Cuentos*.

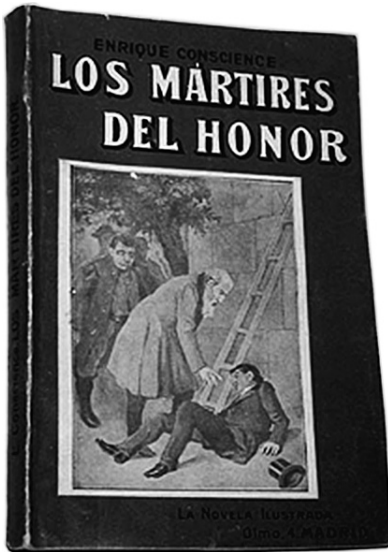

Fig 2: Voorpagina van het tijdschrift *La Novela Ilustrada* (z.j.) (todocoleccion.net)

2.2. BOEKEN: UITGEVERS *LA HORMIGA DE ORO EN MAUCCI*

De katholieke uitgeverij *La Hormiga de Oro* (1834-1936), opgericht door Luis María de Llauder, en *Revista Popular* (zie 2.1.) zaten ideologisch op dezelfde lijn. Sterker nog, Sardá y Salvany, de oprichter van *Revista Popular*, schreef ook voor *La Hormiga de Oro*. Bij *La Hormiga de Oro* verschenen in 1891 *El quinto* (*De loteling*) en *La tumba de hierro* (*Het ijzeren graf*), in 1898 *El castillo de Orsdael* (*Moederliefde*) en in 1911 *El demonio del dinero* (*De geldduivel*).

Bij de aankondiging van *El demonio del dinero* werden Conscience's werken gepresenteerd als de ideale lectuur om de 'slechte en verderfelijke lectuur' tegen te gaan:

Los libros de Conscience son muy á propósito para contrarrestar la perniciosísima influencia de las malas lecturas; y entre ellos el que aquí se anuncia [*El demonio del dinero* (*De geldduivel*)] creémoslo digno de especial recomendación. (*España y América*, 1-7-1911).

Uitgever Maucci – zijn volledige naam was Emanuele Maucci¹² (en in Spanje was hij beter bekend als *Manuel Maucci*) – bereikte internationaal succes,

¹² Het museum <http://www.museogenteditoscana.it> wijdt een tentoonstelling Emanuele Maucci.

maar kreeg veel negatieve kritiek, onder andere vanwege de slechte kwaliteit van het boekenpapier en de belabberde vertalingen. Maucci was afkomstig uit Italië en vestigde zich in 1892 in Barcelona, waar toen het grootste aantal boeken in het Spaans verscheen. Behalve in Barcelona had hij ook vestigingen in Zuid-Amerika. Maucci heeft diverse boeken van Conscience op de Spaanse markt gebracht: in 1899 *El posadero de la aldea, Maese Gansendonck (Baas Gansendonck)*, in 1902 *El avaro (De gierigaard)*, *La tumba de hierro (Het ijzeren graf)* en *La señorita Weiler (Schandevrees)* (z.j). Verder onderzoek kan uitwijzen of er bij Maucci ook buiten Spanje werken van Conscience zijn verschenen.

3. DE POPULAIRSTE BOEKEN IN HET SPAANS: *HET IJZEREN GRAF* EN *HET GOUDLAND*

Het ijzeren graf is door Maucci twee keer uitgegeven (in twee verschillende reeksen), wat een aanwijzing is voor de populariteit van dit verhaal in Spanje. Hetzelfde werk verscheen ook bij bovengenoemde uitgeverij *La Hormiga de Oro*. Er zijn in totaal negen edities van *Het ijzeren graf*.

De exacte reden waarom *Het ijzeren graf* zo succesvol is geweest in Spanje, is moeilijk te achterhalen. Waarschijnlijk is het succes van dit verhaal te danken aan de schrijfkunsten van Conscience. In de woorden van Karel Wauters (1999, p. 160): ‘Eenvoud en natuurlijkheid, Conscience's grote vertelkwaliteiten, beheersen hier zowel handeling als taalmelodie, zodat een opmerkelijke artistieke eenheid tot stand komt.’ Bovendien is het thema van deze roman, de onmogelijke liefde tussen twee jongeren, universeel en van alle tijden.

Nog populairder dan *Het ijzeren graf* was *Het goudland*. *Het goudland* gaat over drie Vlamingen die naar Californië vertrekken om daar goud te zoeken en er rijk van te worden. Conscience beschrijft in deze roman het fenomeen van de Californische goudkoorts en waarschuwt voor de gevaren ervan. Het succes van *Het goudland* in Spanje heeft waarschijnlijk te maken met de herkenbaarheid van het verhaal. Eeuwenlang zijn Spanjaarden naar Spaans-Amerika geëmigreerd, op zoek naar een beter leven.

Van 1880 tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is er sprake van massale emigratie van Spanjaarden naar het (Zuid-)Amerikaanse continent (Marichal, 2002). Opvallend is dat de eerste editie van *Het goudland* in het Spaans net een paar jaar verscheen voor de eerste golf emigranten Spanje

Fig. 3: Een vertaling in het Spaans van *Het goudland* (z.j)

definitief verliet, ‘in Madrid en nog vijf provincies’. De uitgever was Medina y Navarro, die de roman in twee delen uitbracht onder de titels *El país del oro* (eerste deel) en *El camino de la fortuna* (tweede deel), respectievelijk in januari en september 1874.¹³ Uit het (voortuitstrevende) pedagogische blad *La Escuela Moderna* blijkt dat in het begin van de twintigste eeuw *Het goudland* op (bepaalde) Spaanse scholen werd gelezen en besproken.¹⁴

In het totaal kwamen er twaalf edities van *Het goudland* in het Spaans, waarvan de meeste vanaf de jaren veertig van de twintigste eeuw verschenen. Ze kwamen voornamelijk voor in jeugdreksen en waren rijkelijk geïllustreerd. Ook *De Leeuw van Vlaanderen* verscheen in een jeugdreks in de tweede helft van de twintigste eeuw (1965). Deze periode van de Spaanse geschiedenis wordt gekenmerkt door het verstikkende beleid van dictator Francisco Franco, die Spanje met strenge hand regeerde. In deze periode zijn vertalingen aan censuur onderworpen (vaak, zo ook in *De Leeuw van Vlaanderen*, wordt dat expliciet vermeld) en aangepast al naargelang de behoeftes van de

¹³ Deze gegevens zijn afkomstig van de kranten *Diario Democrático* (25-1-1874) en *Diario Oficial de Avisos de Madrid* (6-9-1874), waarin reclame voor *Het goudland* wordt gemaakt.

¹⁴ In de desbetreffende notitie staat: ‘Sentados en los bancos de piedra leemos un capítulo de El País del Oro, de Conscience, y lo comentamos con los niños.’

Fig. 4: Voorpagina van *El león de Flandes*, *De Leeuw van Vlaenderen* in het Spaans (1965)

aanhangers van het regime. Onderzoek naar de adaptaties van Conscience's werken tijdens het Franco-regime is nog onontgonnen terrein.¹⁵

3. SLOT

Hendrik Conscience heeft meer dan honderd jaar lang het Spaanse lezerspubliek vermaakt. De eerste vertaling verscheen in 1854, de laatste in 1982. Zijn verhalen verschenen als krantenfeuilleton, in tijdschrift- en boekvorm. De eerste vertaling, *Nobleza y miseria* (*De arme edelman*), verscheen in *Diario de Barcelona*; de laatste, *El país del oro* (*Het goudland*) in een jeugdreeks bij Producciones Editoriales.

Bijzonder is dat de uitgevers van uiteenlopende aard zijn: conservatief, liberaal, katholiek, links georiënteerd, vrouwen- en jongerengericht. Kennelijk bereikte Conscience een heel breed lezerspubliek, en daar plukten uitgevers de vruchten van. Behalve het grote publiek lazen ook Spaanse intellectuelen

---

¹⁵ Voor het CODL-project, het International Network Studying the Circulation of Dutch Literature (2012-2015), doe ik onderzoek naar de Spaanse jeugdbewerking van *De Leeuw van Vlaenderen*, die verschenen is tijdens het Franco-regime.

zoals Manuel Milá y Fontanals en José María de Pereda zijn oeuvre. In de negentiende eeuw vielen voornamelijk zijn realistische novellen in de smaak; in de twintigste eeuw waren dat de romans *Het ijzeren graf* en *Het goudland*, zijn meest vertaalde werken in het Spaans.

De Spaanse vertalingen van Consciences werken verdienen nog nader bestudeerd te worden. Hierboven heb ik kort naar twee eventuele vervolgonderzoeken verwezen: de aan de censuur onderworpen vertalingen tijdens de Franco-dictatuur in Spanje (1939-1975) en de eventuele vertalingen die bij uitgever Maucci buiten Spanje zijn verschenen.

Literatuurlijst

- Assche, H. van** (1985). 'Conscience in Scandinavië. Een bibliografische verkenning'. In Coun, T., Vandenhende, A. & Wellens, G. (red.), *Hulde-album dr. F. van Vinckenroye* (pp. 299-310). Hasselt: Provinciaal Hoger Handelsinstituut: 299-310.
- Botrel, J.-F.** (1993). *Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- Carrillo González, M.** (z.j.) 'Impulso definitivo en la politización del *Diario de Barcelona* en la coyuntura de 1858. Una introducción'. In: *Manuel Carrillo* (z.j.). *Juan Mañé i Flaquer y el Diario de Barcelona hasta 1868*. Proefschrift. Barcelona: Universitat de Barcelona (UB). <<http://www.raco.cat/index.php/Cercles/article/viewFile/191153/262957>> [17-05-2014]
- Caroleu, W.** (1906). 'Les llengües regionals a Europa'. *La Il·lustració Catalana*. IV/177 (21 oktober).
- Conscience, H.** (1879). 'La herencia del usurero (?)' [vert. anoniem]. *La Unión. Diario Democrático de la mañana*, II/216 (20 mei).
- Conscience, E.** (ca. 1880). *El país del oro* (eerste deel van *Het goudland*) [vert. J.A.P.]. Madrid: Medina y Navarro.
- Conscience, E.** (ca. 1880). *El camino de la fortuna* (tweede deel van *Het goudland*) [vert. J.A.P.]. Madrid: Medina y Navarro.
- Conscience, E.** (1880). *La herencia del usurero (?)* [vert. Marcelino Mange]. Madrid: z.u.
- Conscience, E.** (1965). *El león de Flandes*: Bilbao: Paulinas.
- Hermanowski, G.** (1973). Hendrik Conscience en Duitsland (Vertaald door J. Vanbrussel). *Vlaanderen*, 22/134: 238-240.
- Hermanowski, G. en Tomme, H.** (1961). *Zuidnederlandse literatuur in vertaling 1900-1960. Bibliografie*. Hasselt: Heidelberg.
- Hibbs-Lissorgues, S.** (1991). 'La prensa católica catalana de 1868 a 1900 (I)'. *Anales de literatura española*, nr. 7, 100-120. <<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/anales-de-literatura-espanola--9/html/p0000006.htm>> [8 april 2013].

- [**La Época**] [vergelijking met Pérez Galdós] (1871, 12 juli).
- [**La Escuela Moderna**] (1882) [notities van een meester] (4 mei).
- [**La Ilustración Católica**] (1882). 'Enrique Conscience, novelista católico, el más popular de Bélgica'. *La Ilustración Católica*, 42, (4 mei).
- Lluch-Prats, J.** (2008). *Los trabajos y los días de un editor rocambolés: Vicente Blasco Ibáñez*. 1º Congreso Internacional de Literatura y Cultura Españolas Contemporáneas, 1 al 3 de octubre del 2008. La Plata: z.u.
<http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/trab_eventos/ev.406/ev.406.pdf> [15-05-2014].
- Marrécau, Ph.** (1975). *La diffusion des oeuvres d'Henri Conscience en France*. Licentiaatsverhandeling. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Marichal Salinas, C.** (2002). La olvidada emigración española. *El País*. (1 juli).
<http://elpais.com/diario/2002/07/01/opinion/1025474408_850215.html> [8 april 2013].
- Martin, L.** (z.j.) Entre *La antología de poetas hispanoamericanos de Marcelino Menéndez Pelayo* y *Los parnasos de la Editorial Maucci: reflejos del ocaso de la hegemonía colonia*. Susquehanna: Susquehanna University.
<<http://www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v15/martin.html>> [18-05-2014].
- Martínez Lumbreras, F.** (1881). 'Cristóbal Plantino'. *El Liberal* (9 oktober).
- Menéndez Pelayo, M.** (1982). *Epistolario II. Abril 1872 – Diciembre 1877*. Edición al cuidado de Manuel Revuelta Sañudo. Director de la Biblioteca Menéndez Pelayo. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Milá y Fontanals, M.** (1892) [oorspr. 1857]. 'Escenas de la vida flamenca'. In: *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- Palau Dulcet, A.** (1951, tweede druk). *Manual del librero hispanoamericano. Bibliografía general española e hispanoamericana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos*. Barcelona: Palau.
- Pedraza Jiménez, F.B. & Rodríguez Cáceres, M.** (1997). *Las épocas de la literatura española*. Barcelona: Ariel.
- Pegenaute, L.** (2004). *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Colegio de España.
- Saguer, E.** (2005). *De receptie van Hendrik Conscience in Spanje binnen een Europese context. Inclusief een descriptieve inventaris van zijn vertaalde werk in Spanje*. Doctoraalscriptie. Leiden: Universiteit Leiden.
- Saguer, E.** (2007). 'Het overweldigende succes van de schrijver Hendrik Conscience in Spanje'. *Neerlandica Extra Muros* 45/2: 1-12.
<http://www.ivnnl.com/library/NEM_2007-02.pdf> [8 april 2013].
- Simons, L., Somers, M. & Ruysssevelt, A. van** (1983). *Hendrik Conscience of de Vlaamse 'wedergeboorte'*. Tiel: Kredietbank.

Wauters, K. (1999). 'Hendrik Conscience'. In Deprez, A., Gobbers, W. & Wauters, W. (red.), *Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw*. Deel I. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde: 153-169.